

SIMON GÁBOR

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet

A kiterjesztett megismerés cselekményszervező funkciója Andrei Makine A francia hagyaték című regényében

Absztrakt

A tanulmány legfőbb kérdésselvetése, hogy lehet-e egy narratológiai elemzést a megismerés kibontakozó, az elbeszélésben reprezentálódó aktusaira építeni. Andrei Makine regénye lehetőséget biztosít nem csupán egy olyan értelmezésre, mely a narratíva mozzanatait a megismeréssel hozza összefüggésbe, hanem amelyben ezen túlmenően maga a megismerés válik a narratíva mozgatórugójává, a regény pedig egy metakognitív reprezentációs aktusként is olvasható. Az elemzés az emberi megismerés externalista, kiterjesztett (másként posztkognitivist) elméleteit hívja segítségül a cselekmény szerveződésének modellálásához. E megismerési paradigma szakít a hagyományos kognitívizmus individualista és internalista koncepcióival, és az elme, a test és a környezet szoros interakciójából bontakoztatja ki a megismerést. Az elemzés legfőbb tanulsága, hogy a narrátor sajátos kognitív alakulástörténetét mutatja be, amelyben a kiterjesztett, enaktív és beágyazott kognitív aktusoknak alapvető jelentőségük van. Így a regény végső soron az elbeszélő elme és az őt körülvevő környezet társulásainak fázisait mutatja be, nem elutasítva, de új keretek közé helyezve az oksági cselekményszervezés mechanizmusait.

Kulcsszavak: kognitív narratológia, externalizmus, társulás, metakogníció, Makine

A kutatást az NKFI K 137659 „A személyjelölés konstrukcióinak korpuszalapú, kognitív poétikai vizsgálata” című projekt támogatta.

Problémafelvetés

A narratív kauzalitás legalapvetőbb meghatározását E. M. Forster javasolta csaknem száz évvel ezelőtt, megkülönböztetve a történetet a cselekménytől. Míg az előbbit események időben elrendezett sorozataként értelmezi, az utóbbit így írja

körül: „Egy cselekmény ugyanúgy események elbeszélése, a hangsúly a kauzalitáson van.” (Forster 1985, 86, saját ford.). Közismert példájában a király halálát követően a királynő is meghal bánatában, és éppen a második haláleset okának megadása avatja az időbeli eseményszekvenciát valódi cselekménnyé. Forster kifejezéseit használva az időbeli szekvencia „megőrződik”, de egyúttal „fel is függesztődik”, mert „a kauzalitás érzete” (the sense of causality) „beárnyékolja” azt (Uo. 86). Ez az érzet ugyanakkor összekapcsolódik a „miért?” kérdéssel, vagyis az emberi kíváncsisággal, amely az események, fordulatok mögé szeretne látni.

Az elmúlt évtizedekben a kognitív tudományok, különösen a kognitív pszichológia eredményeinek hatására többször is megkérdőjelezték a kauzalitás illetén kitüntettségét az elbeszélések befogadásában (ld. Horváth 2020). Ebben a tanulmányban hasonló módon adaptálom a humán megismerés elméleti modelljeit a narratíva elemzésében: a kauzalitás mellett ható alternatív koherenciaképző tényezőként vizsgálom az e modellekből következő kognitív rendszerek kialakulását és felbomlását. Arra keresem a választ, miként válhatnak magának a megismerésnek a stádiumai a cselekményszerveződés motorjává. Másként fogalmazva, az itt bemutatott elemzés tétje annak vizsgálata, hogy koherens cselekménnyé szervezhető-e egy regény narratívája a regényben megjelenített megismerési folyamatok mentén, eltávolodva némiképp a regénybeli események kauzális motiváltságától. Voltaképpen egy metakognitív narratológia bemutatására vállalkozom, amennyiben a vizsgált szöveg sajátosságát éppen az adja, hogy – közhelyes kifejezéssel élve – lélektaniséga és retrospektív, illetve idősíkokat váltó elbeszélésmódja fölébe kerekedik mind a fejlődés- és nevelődési regény, mind a biográfia sémájának, ugyanakkor a kogníció folyamatai mégis motiválják az elbeszélte események lineáris elrendeződését.

Andrei Makine 1995-ben franciául megjelent regénye, *A francia hagyaték* (*Le testament français*, angol fordításban *Dreams of My Russian Summer*) azért is tűnik különösen alkalmasnak e metakognitív narratológiai elemzés próbára tételére, mert bővelkedik a megismerési aktusok narratív reprezentációjában (a recepció e tekintetben „nyíltan vállalt prousti örökségről” beszél, ld. Szabó 1999, Talmor 1996, 2096). Olyan határhelyzetekbe kerülnek hősei (mind a gyermekből kamasszá, majd felnőtté váló elbeszélő, mind a Franciaországból Oroszországba, Szibériába házasodó nagyanja), amelyek kultúrák találkozásánál vagy éppen töréspontjánál teszik megfigyelhetővé viselkedésüket. Az elbeszélőt gyermekként elbűvöli a francia kultúra Szibériába került hagyománya, valamint a természetközeli életmód a Moszkvában kibontakozó diktatúrával összevetve. Egy ideig maga is a sztálinista ideológiai nevelés alanyává válik, így felnőtté válását és szocializációját rendre áthangolja a nagyszülővel és az ő kulturális hagyatékával való találkozás. (A mű fejlődésregényként történő olvasásáról ld. Talmor 1996.) Eközben az elbeszélés megidéz a Nyugat-Európából a távoli Szibériába kerülő fiatal nő életútját, felmutatja a francia polgári kultúra fúzióját az orosz vidék mindennapjaival, megeleve-

níti a világháborúk kritikus éveit a stabilizálódó, majd egy mindennapibbá váló totalitárius államból visszatekintve, de egyes jelenetekben a Szovjetunió belüli etnikai és kulturális csoportok találkozásának is tanúi lehetünk. Ennek a társadalmi és kulturális sokszínűségnek az origójába kerül az elbeszélő, aki így egy sajátos fejlődésen megy keresztül, és akinek a megismerési aktusai lencseként gyűjtik össze, nagyítják fel vagy éppen torzítják el a környezetből érkező hatásokat.

Nem lenne azonban nagy jelentősége egy ilyen elemzésnek, ha csupán egy konvencionálisnak mondható lélektani, pszichologizáló olvasat kognitivizálására törekedne, azaz ha pusztán a terminusok és az elemzésben használt kategóriák terén tenne kísérletet a regényről való beszéd mód megújításában. Ám éppen a határhelyzetekből adódóan Makine regényének elbeszélője nem egyszerűen feltérképezi a természeti és társas-kulturális környezetét, hanem összetett kapcsolatba kerül azzal, ami a mindennapi megismerésére is hatással lesz. Ezért ebben az tanulmányban a megismerésnek azon kiterjesztett (extended) vagy externalista elméleteit hívom segítségül a narratív koherencia és a (meta)kognitív kauzalitás elemzésében, amelyek a megismerést nem az egyéni elmében lokalizálják (internalista és individualizáló megközelítések), hanem azt az emberi elme és a környezet aktív interakciójából eredeztetik, amelyben az elme testben létesültségének is kiemelkedő szerepe van. Nem a kognitív pszichológia empirikus eredményei felől vállalkozom tehát a narratív kauzalitás új aspektusának bemutatására, hanem a kognitív elme filozófia kurrens irányait adaptálom az elemzésben.

A tanulmány először is a kogníciónak a Makine-regényben megfigyelhető gazdag mintázatára irányítja a figyelmet. Majd a kiterjesztettség és az externalizmus főbb téziseinek felvonultatását követően részletezem, miként értelmezhető a narratíva az elbeszélő kognitív fejlődésének folyamataként. A cselekmény ilyesfajta újrakeretezése elvezet végül a kulturális megismerés fogalmához, valamint ahhoz a belátáshoz, hogy a kognitív poétikának és a kognitív narratológiának érdemes számot vetnie a posztkognitivistá, vagy másként 4E kogníció elméleteivel.

Kognitív aktusok Makine regényében

Ahhoz, hogy a vizsgált narratíva metareprezentációs potenciálját felmérjük, érdemes áttekinteni, milyen repertoárját kínálja a regény az emberi megismerésnek. A képzetalkotás (mental imagery) talán az egyik legalapvetőbb mentális reprezentációs aktus: imaginatív, látomászerű képekben elevenedik meg az elbeszélő gyermeki énje számára nagyszüleinek Párizsa, a múltbeli francia napilapok eseményei, miként a következő részletben: „Azután láttuk, amint ebből a mesebeli dagályból épületek sötét tömbjei, katedrálisok hegyes tornyai, villanyoszlopok bukkannak elő

– vagyis egy város!” (Makine 2011, 19).¹ Ez a félig történeti emlékként, félig elképzelt, fiktív térként bemutatott Atlantisz-Franciaország („a mi francia Atlantiszunk”, Uo.) jelképezi egyúttal az elmosódó határt képzelet és emlékezet, imagináció és a történeti tények megismerése között (ld. Talmor 1996, 2097). Másrészt a megelevenítő képzelgésnél (vivid imagery), tehát a képzetek minél aktívabb mentális kidolgozásánál kimutatható egyfajta jutalmazó mechanizmus a testünkben: pozitív érzelmi reakciók kísérik a képzetek kialakítását és fenntartását, sőt, az élénk képzetek utólagos előhívását az emlékezetből ugyancsak nosztalgikus örömezzés követte egyes kísérletekben (Starr 2015, 250). További viselkedéses tesztekkel az is kiderült, hogy a megelevenítő elképzelés fokozza a memória működését is: ha élénk képzeteket alakítunk ki dolgokról, jobban megjegyezzük azokat, és hatékonyabban elő is hívjuk (Uo. 250). Elképzelés és emlékezés tehát kölcsönösen erősítik egymást, Makine regényében pedig sajátos kognitív rutinná válik a nagymamánál töltött nyarak során a gyermek elbeszélő számára, hogy az egykori francia napilapok alapján részben létrehozza, részben pedig előhívja saját képzeletbeli Franciaországát. (Az emlékezés kognitív aktusának és fenomenológiájának hasonló jelentőséget tulajdonít Makine regényeiben Hansen 2013.) E a kognitív rutin kapcsán érdemes megjegyezni azt is, hogy az elme imaginatív működése, továbbá az arra való emlékezés az azonosulást is segíti egy valós vagy fiktív környezettel: miként Gabrielle Starr feltételezi, „lehetséges, hogy az élénk képzet sikeres létrehozásának munkája és/vagy öröme különlegessé avatja a képzetet – kevéssé hétköznapivá – és sokkal inkább ahhoz a személyhez tartozóvá, annak tulajdonává, aki létrehozta azt” (Uo. 251, saját ford.).

Az imagináció mellett egy másik alapvető mentális művelet, a kategorizáció is szerepet kap a narrációban, mégpedig a tapasztalatokból kibontakozó, sematizálódó mentális reprezentációk formájában. A forradalmi Párizsról szóló mesék vezetnek el az elbeszélőt a francia nép egyik prototipikus tulajdonságához, a lázadó attitűdhez. „Igen – vallja meg a narrátor –, ezekből a mennydörgő utcákból ismertük meg e nép egyik lényeges vonását: mindig követelt valamit, sohasem érte be az elért status quóval, a nap minden percében kész volt előzönlenni a város főútvonalait, hogy trónfosszon, megrengessen, követeljen” (Makine 2011, 82). A részlet kapcsán nem csak a sematikus vonások és a konkrét események keveredése, elegye érdekes, hanem az is, hogy a társas megismerési aktusok (a nagymama meséi, valamint a gyerekek meséi egymásnak) jelentik a forrását az absztrahálásnak.

A narráció előrehaladtával a mesék, történetek élénk képzelődésekhez is vezetnek az elbeszélő elméjében, amelyek a nézőpontváltásra adnak jó példát. A korabeli Moszkvában történő rejtélyes nőrablásokról hallva a kamaszodó narrátor megeleveníti a lehetséges, fiktív eseményeket. „Azt képzeltem, az apja vagy vőle-

1. A tanulmányban minden esetben a regény magyar kiadására hivatkozom. A szöveg fordítója Szoboszlai Margit.

génye, vagy a férje vagyok annak a fiatal nőnek, akit a fekete autó követ. Igen, pár pillanatra, ameddig kibírtam, belebújtam annak a férfinak a bőrébe, éreztem szorongását, könnyeit, hasztalan, tehetetlen haragját, beletörődését. Hiszen mindenki tudta, hová tűntek el ezek a nők!” (Makine 2011, 145–146) Ismét megfigyelhető, hogy nem az események tényleges ismerete kap szerepet az élmény felidézésekor, hanem a megelevenítő elképzelés. A képzelet, az emlékezés és a sematizáció tisztán mentális (ám rendre társas közegben kibontakozó) folyamatai mellett a testben létesülő elme működésére, a kogníció testi folyamatokhoz való lehorgonyzására is látnunk példákat az elbeszélésben. „Ha olykor be kellett mennünk ebbe a sötét házba – emlékezik vissza az elbeszélő szibériai nyarára –, elfúlt a lélegzetem attól a fanyar, nehéz, de nem egészen kellemetlen szagtól, amely a zsúfolt folyosókat megülte. A régi, sötét élet szaga volt ez” (Makine 2011, 26). Az emlékekhez érzékszervi minőségek társulnak a felidézés folyamatában, amelyek összekapcsolódnak a pillanatnyi észleléssel: a sztyepei őszi alkony látványa felidézi a francia divatlapok őszi képeit, amelyet az imagináció észleletekkel gazdagít: „hirtelen minden érzékemmel abba a pillanatba kerültem, amelyet a három divathölgy mosolya megörökített. Ott voltam az őszi illatok hangulatában, orrcimpám megremegett, annyira az orromba hatolt a levelek kesernyés aromája. Hunyorogtam a napfényben, amely átsütött az ágakon. Hallottam, amint egy hintó tovagördült a kövezeten.” (Uo. 128) A testi/szenzorális tapasztalatok nem csupán közvetítik, de vezérlik is a valóság és a fikció reprezentálását a regényben, vagyis egy fiktív diskurzuszvilág imaginatív konstruálásában is szerepet játszanak.

A test közvetlen tapasztalatai mellett a társas közvetítettség is fontossá válik a regény világában. Az elbeszélő moszkvai iskolatársának, Paskának adja tovább azokat a történeteket, amelyeket nagyanyjától, Charlotte-tól hallott (és amelyek eredendően Victor Hugótól erednek), miközben reflektál a társas tudásátadás (social transmission) következményeire is (ld. Talmor 1996, 2100). „Ráébredtem, hogy nem is a szó művészetéről, nem is a mondatok tudós megformálásáról van szó. Nem! Már csak azért sem, mert Hugo szavait először megmásította Charlotte régi elbeszélése, azután pedig én, miközben meséltem. Szóval kétszeresen meghamisítottuk... Az egyszerű történet mégis olyan visszhangot keltett, több ezer kilométerre a születési helyétől, hogy sikerül könnyet csalnia ennek az ifjú vadócnak a szemébe” (Makine 2011, 113). Ezen a ponton a kognitív poétika fosszilizációs hipotézise (Tsur 2017) tűnik relevánsnak a regénybeli reflexió értelmezéséhez. E hipotézis szerint a poétikai konvenciók olyan kognitív rutinokra vezethetők vissza, amelyek valamikor a törzsfajlás és a történelem során problémákra adott hatékony válaszok voltak, és így módon a műfajok, sémák, formák mind e kognitív rutinok megkövesedett maradványai. Az ismétlődő társas átadás „hatására (...) a formák jól illeszkednek a kognitív rendszer korlátaihoz” (Tsur 2017, 34, saját ford.), azaz a hagyományozódás nem csökkenti a problémamegoldás hatékonyságát, sokkal in-

kább fokozza azt, illetve esztétikai funkcióval ruházza fel, amennyiben a probléma maga már nem áll fenn a későbbi generációk számára. Ami tehát a filológiai hűség felől tekintve hamisítás, az a megismerés tágabb fejlődéstörténetében a mindenkori kognitív és kommunikatív igényekhez való hozzáigazítás, ezáltal pedig egy sikeres kognitív aktus megőrzése, fenntartása.

Ez a szükségképpen vázlatos áttekintés is alátámasztja azt az állítást, hogy Makine regényében az emberi megismerés többszörös jelentőséggel bír. Nem csupán arról van szó, hogy nem vonható éles határ az olvasó mindennapi megismerő folyamatai és a regénybeli fiktív világ kibontakozása közé (vagyis, hogy ugyanazokkal a mentális műveletekkel fordulunk egy fiktív környezet felé, mint a valós irányába), és nem is csak arról, hogy a regénybeli események, folyamatok újabb kognitív reakciókat kezdeményeznek a befogadóban. Ebben a narrációban maga a megismerés válik megfigyelhetővé, megtapasztalhatóvá, vagyis az elbeszélésnek erős metakognitív potenciálja van. Ráadásul a bemutatott, elbeszélte reprezentációs aktusok összhangban állnak a kognitív pszichológia kanonikus elméleteivel, illetve rezonálnak a kognitív poétika teoretikus javaslataival. Következésképpen *A francia hagyaték* általában véve reflektálttá teszi a humán kogníciót, méghozzá oly módon, hogy annak a poétizálásban játszott szerepét is implikálja.

Mindez pedig a kultúra fogalmát sem hagyja érintetlenül. Az elbeszélő testesült, kategorizációs, perspektívaváltással kísért tapasztalatai ugyanis a francia kultúra, valamint a szovjet-orosz mindennapok aktív résztvevőjévé teszik őt. Úgy is fogalmazhatunk, hogy ebben a műben a kultúra nem szokások, tradíciók, enciklopédikus ismeretek tárháza (vagy legalábbis nem merül ki ezekben), sokkal inkább egy komplex környezet, amelyben és amely által a megismerési folyamatok kibontakoznak. Miként Omri Moses fogalmaz ökológiai megközelítésében, „a kultúrát legjobban nem internalizált hiedelmek vagy eszmék készleteként lehet megérteni, vagy akár absztrakt és diszkurzív módon definiált fogalmak rendszereként, hanem a megismerés feladatán osztozó műveletek készleteként, amelyek lehetővé teszik a számunkra, hogy a társas és a fizikai környezetben tájékozódjunk” (Moses 2018, 331, saját ford.). Mind az elképzelt francia világ, mind pedig a megélt orosz világ kognitív interakciók sorozatán keresztül tárul fel fokozatosan az elbeszélő számára, azaz felfedezi és megalkotja a kultúra dimenzióját, nem pedig elsajátítja. Ez azonban azt is jelenti, hogy a kultúrák találkozása, a konfliktusos kulturális határhelyzet identitásválságot idéz elő, amely pedig egy összetett megismerési folyamatként értelmezhető. Ebben az értelmezésben támaszkodom a megismerés kiterjesztett, externalista elméleteire.

A kiterjesztett megismerés mint háttérelmélet

„Ha (...) a világ egy része olyan folyamatként funkcionál, amely, *ha az elmében történne*, nem mérlegelnénk a megismerési folyamat részeként való elismerését, akkor ez a világdarab *valóban* (...) része a megismerés folyamatának. A megismerés folyamata nem (teljesen) a fejben zajlik!” (Clark és Chalmers 1998, 8, saját ford., kiemelés az eredetiben). Ez a tézis az úgynevezett paritáselv (parity principle), a megismerés kiterjesztett elméletének (extended cognition) egyik fő alapelve, amely tehát azt mondja ki, hogy a kogníció nem lokalizálható kizárólagosan az egyén elméjében (még plasztikusabban a koponyában), kiterjed ugyanis a testre és a környezet entitásaira is. Másként, a környezet megalapozza és támogatja az emberi megismerést, és innen nézve érthető, miért több ez a javaslat, mint a testben létesülés (embodiment) klasszikus tétele. Míg ugyanis a testesültségi hipotézis elsősorban a fiziológiai folyamatok és a testi adottságok (különböző mértékben) meghatározó jellegére összpontosít (az embodiment visszafogottabb és radikálisabb értelmezésére ld. Hutto és Myin 2018), addig a kiterjesztettség koncepciója „nem áll meg” a test és a bőr határán: a környezet további elemeit integrálja a megismerés folyamatába.

Szemléletes példákat hoz erre az irányzat két kezdeményezője, Andy Clark és David Chalmers (Clark és Chalmers 1998): a számológép például a matematikai műveletek elvégzését segíti, amelyek tisztán mentálisan is megvalósíthatók lennének, vagyis a környezet olyan eszköze, amelyre kiterjed a megismerési folyamatunk, és amely egyúttal ki is terjeszti (hatékonyabbá teszi) a kogníciót. Hasonlóan egy darab papír és egy toll is funkcionálhat a megismerés részeként, amennyiben feljegyezzük a nekünk fontos információt, és így nem kizárólag a memóriánkra támaszkodunk. De a kiterjesztettség klasszikus példája a *Tetris* digitális játék, amely gombnyomásra mozgatja és elforgatja a folyamatosan érkező, különböző alakú építőköveket a legjobb illeszkedés megtalálása érdekében – e forgatásokat az elménk maga is el tudja végezni imaginatív módon, a játék azonban hatékonyabbá és gyorsabbá teszi a megismerési aktusunkat (ti., hogy az új darab hová és mennyiben illeszkedik). Végül Clarkék a kiterjesztettség társas dimenzióját is felvetik: ha egy pincér a kedvenc éttermünkben már önállóan hozza szokásos rendelésünket, akkor elménk kiterjed erre a társas együttműködésre (nem szükséges minden alkalommal megterveznünk és végrehajtanunk a rendelés folyamatát), vagyis a társas környezet is integrálódhat bizonyos fokig a mentális kapacitásainkba. A kiterjesztett megismerés elmélete az elmúlt évtizedekben összekapcsolódott további javaslatokkal, amelyekben közös a paradigmaváltás kezdeményezése (ezekről összefoglalóan ld. Rowlands 2010, Simon 2020): a megismerés individualista (tehát az egyéni elmében lokalizált) és internalista (tehát az elmén belül tételezett) koncepciója helyett ezek a megközelítések a környezet szerepét, a környezettel való interakciók jelentőségét hangsúlyozzák. Voltaképpen a testben létesülés (em-

bodiment) is elmozdulást kezdeményez a hagyományos megismerésmodelltől, ám önmagában kismértékű elmozdulást (ha csak a radikális testesültség koncepcióját nem tekintjük, ld. Hutto és Myin 2018). A megismerés egy másik megközelítés szerint beágyazott (embedded), vagyis a természeti és a társas környezet jelenségei rányomják bélyegüket a fogalmi reprezentációkra, megismerő aktusaink során keressük az összekapcsolódás lehetőségét a környezettel: ha például egy erdei ösvényen tájékozódni szeretnénk, a természeti környezetben fellelhető tereptárgyakra támaszkodhatunk a legkönnyebben. Végül, kogníciónk sok esetben arra a szenzomotoros tudásra támaszkodik, amellyel a világban sikeres cselekvéseket hajtunk végre, azaz megismerésünk cselekvéses (enacted): a tárgyak fizikai tulajdonságait a velük való cselekvéses interakciókból vonatkoztatjuk el, és ha észlelésünk nem megfelelő hatékonyságú, mozgással változtatjuk pozíciónkat a térben. Sőt, fiktív mozgások, mozgatások segítik a környezet feltérképezését, például annak a felmérését, milyen kiterjedésű lehet egy tárgy, amelynek csak az egyik oldalát látom, és milyen fogásmóddal tudom ezek alapján hatékonyan felemelni. Ezeket a paradigmaváltó javaslatokat összességében a 4E kogníció elméleteiként (részletesen ld. Newen, de Bruin és Gallagher (szerk.) 2018) emlegetik, utalva a megismerés újszerű megközelítéseinek kulcsszavaira.²

Noha a megismerés kiterjesztett vagy 4E elméletei újszerűnek mondhatók az elmefilozófia területén, már több mint egy évtizede inspirálják az esztétikai elméletalkotást is (ld. Manzotti 2011 szituált esztétikáját, amely voltaképpen a kiterjesztettség érvényesítése a műalkotások elemzésében). Ennek során a megismerés hagyományos internalista koncepcióját elutasító megközelítéseket az externalizmus ernyőterminusa alá sorolják, és több fokozatát különítik el (Manzotti 2011, Myin és Veldeman 2011). A jelen tanulmány szempontjából három tartomány érdemel figyelmet az internalista–externalista kontinuumban. Míg az úgynevezett fenomenális externalizmus azt vallja, hogy a reprezentációk az elmében alakulnak ki, ám azok fenomenális minőségét a környezet konstituálja, addig az aktív externalizmus értelmében elménk részlegesen a külvilág által konstituálódik. (Ez voltaképpen Clark és Chalmers kiterjesztett megismerése.) A környezettel való kognitív interakció azonban nem egyszerűen helyettesít vagy megkönnyít mentális folyamatokat, hanem megnöveli azok hatékonyságát, illetve olyan fejleményekhez is vezet, amelyek a környezet nélkül nem lennének lehetségesek – ez az úgynevezett támogató (augmentative) externalizmus. Különböző mértékben lehet tehát releváns a környezet a humán elme működése számára, ám az externalista megközelítésekben, amelyekkel a jelen tanulmány is osztozik, az a közös, hogy a külvilágot konstitutív szerepűnek tekintik a szubjektum formálódásában, amely a test határain túlra is

2. Ám Johnson (2018) például már 7E-ről beszél: a testesültség, a beágyazottság, a cselekvésség és a kiterjesztettség mellé felsorakoztatja az érzelmi jelleget (emotional), az evolúciós meghatározottságot (evolutionary) és az újrafelhasználás (exaptation) jelentőségét.

kiterjed ily módon (Manzotti 2011, 3).

A Makine-regényben megfigyelhető reprezentációs aktusok motiválják azt a vállalkozást, hogy a narráció egyik fő tényezőjének magát a megismerés összetett folyamatát tekintjük. A kiterjesztettség (externalizmus) paradigmája pedig alkalmasnak tűnik arra, hogy az elbeszélő kultúrákhoz való viszonyát és identitásának alakulását a környezettel való aktív interakcióból eredeztessük. Ám a cselekmény szerveződésének e két alapvetés még csak a tágabb keretét adja meg. Az elemzéshez szükséges még egy specifikus fogalmat bevezetni a kiterjesztett megismerés elméletéből: a társulás (coupling) fogalmát (Clark és Chalmers 1998 alapján). Ebből a teoretikus perspektívából tekintve az elme, a test és a környezet társult kognitív rendszert alkot, melynek fő tényezői a megbízhatóság (reliability), vagyis a külső forrás használhatósága (a környezetre mint kognitív erőforrásra támaszkodni lehet, amikor szükséges), a bizalom (trust), azaz a társult rendszernek relevánsnak kell lennie a megismerő elme számára, végül a hozzáférhetőség (accessibility), tehát az információ elérhetősége a megismerés folyamatában. Ha például egy közlekedési applikáció a mobilunkon kiszámíthatóan működik (aktiválható szükség esetén), megfelelő minőségű információt ad problémahelyzetekben (sikerül a segítségével eljutnunk a tervezett célhoz), és az információ mennyisége is megfelelő (nem bonyolítja túl a közlekedést), akkor elménk az applikációval társult kognitív rendszerként működik, amelyben a testi észlelésnek is kiemelt szerepe van az útvonaltervező jelzéseinek értelmezésében. Ilyen társulások a szociális környezetben is kibontakozhatnak: a preferenciáinkat jól ismerő pincérral például könnyű társulásba lépünk.

A kiterjesztettség elmélete tehát a társuláson keresztül olyan perspektívát nyit a retrospektív, lélektani narráció vizsgálatához, amely egyszerre egységesíti az elbeszélés szétartó szálait (hiszen végig az elbeszélő kognitív folyamatainak lehetünk a tanúi), ugyanakkor a társulások kialakulásával és felbomlásával (decoupling) a cselekmény sajátos dinamikáját is leképezhetővé teszi. Ezért tűnik alkalmasnak az externalista paradigma és a társulás fogalma arra, hogy a narratív kauzalitást új keretek közé helyezze.

Társult rendszerek és narratív kauzalitás

Kiindulópontunk a cselekmény oksági viszonyainak újraértelmezésében az a megfigyelés, hogy az elbeszélő és nagyanyja, Charlotte társult kognitív rendszert alkotnak a regény elejétől fogva. Ebben a társulásban az idős hölgy (1) kulturális tudást biztosít unokája számára Franciaországról, (2) történeteivel, emlékeivel stimulálja a francia történelem imaginatív konstruálását (és ezen keresztül az in-

ternalizálását),³ (3) megbízható (hiszen időről időre a gyermek rendelkezésére áll és hozzáférhető (biztosítja a szükséges információt újságkivágások, feljegyzések, írásos emlékek és fotók formájában), és végül (4) kezdeményezi a társas tudásátadás viselkedéses mintázatát (amelyet az elbeszélő kamaszként felhasznál majd a Paskával kialakuló kapcsolatában). Izgalmas példáját adja tehát a regény alaphelyzete (nagy szülő és unoka társas-kognitív kapcsolata) az úgynevezett szociális társulásnak, és ez az alaphelyzet megfelelő közeget biztosít a narrátor reprezentációs aktusainak, megelevenítő képzeletműködésének a kibontakozásához. (Más, ideológiai szempontból hangsúlyozza az idős hölgy szerepét a Makine-recepcióban Duffy 2011.) A sztyepei táj pedig természeti környezetként segíti ennek a társulásnak a megerősödését és fenntartását, Charlotte ugyanis kirándulásokra, felfedezőutakra viszi unokáját, így a táj megismerése és az elmék közötti társulás összehangolt kognitív rendszerré válik a fiú számára. Párizs imaginatív képzete is a sztyepei alkony megfigyeléséből emelkedik ki (ami a táj stimuláló jellegére utal), a közös cselekvések (tájékozódás a sztyeppén, a természet megfigyelése) pedig enaktív közeget adnak a társulásnak.

Am „a társult rendszerek problémája, hogy túl könnyen szétcsatolódnak [decoupled]” (Clark és Chalmers 1998, 10, saját ford.), azaz a rendszer környezeti eleme elveszti megbízhatóságát, a belé vetett bizalmat, megszűnik a hozzáférhetősége, vagy akár mind ez együtt történik meg. Ez a séma társulás és szétcsatolódás sajátos dinamikáját fedi fel a regény narratívájának. A kezdeti alaphelyzet, tehát a szoros társulás Charlotte-tal a mesék, a (francia) múltra való visszaemlékezés kontextusában jön létre. A francia kulturális örökség ebben a kezdeti szakaszban a természettudományok analógiájára elegyítődik a mesékben, emlékekben („Minden este mesebeli alkimista lombikra emlékeztetett, amelyben a múlt bámulatosan átalakult” (Makine 2011, 30)), másrészt teljesen kimozdítja a gyermek elbeszélőt saját aktuális kulturális közegéből („Franciául láttam Oroszországot! Másutt voltam. Orosz életemen kívül voltam.” (Uo. 39)). Ezt az idilli alaphelyzetet töri meg az első szétcsatolódás: a nagymama helyébe más környezeti erőforrások, a történelemről szóló könyvek lépnek az iskolás gyermek hétköznapijaiban, így a szociális társulás meggyengül (hiszen a nyaraláson kívül a nagyszülő nem marad elérhető), illetve vetélytársra akad az objektívnek nevezett történelemkönyvek lapjain. „Charlotte szagatott, impresszionista elbeszéléseivel módszeres tanulmányokat akartam szembeszegezni, századról századra haladva” (Uo. 105).

Ennek pedig kettős hatása lesz az elbeszélő elméjére: egyfelől megerősödik identitása, az önálló ismeretszerzés (a deperszonalizált kiterjesztettség) támogatja a személyiségfejlődést („Jómagam a francia kutatásaimnak köszönhettem, hogy meg tudtam őrizni elmélyült kamaszkori magányomat” (Uo. 106)), másfelől azonban

3. „A kétes származású, nem orosz hölgyből Charlotte aznap este az idő elnyelte Atlantisz hírnökévé változott át.” (Makine 2011, 28)

feszültség támad a gyermekkori kulturális megismerési gyakorlatok és a tanulás új kognitív rutinja között: „Alig akartam visszatérni gyerekkorunk Atlantiszára, egy tudós hang figyelmeztetett: könyvlapok, vastag betűs dátumok tűntek elé. A hang magyarázott, összehasonlított, idézett. Úgy éreztem, valami különös vakság tört rám...” (Uo. 116). A szociális kiterjesztettség helyébe a könyvekre mint tudás-hordozókra való támaszkodás másféle externalizmusa lép, amely egyszerre mutatja az egyéni elme internális folyamatainak lehetőségeit és ugyanakkor az ilyen megismerés illúzió voltát, hiszen a narrátor ebben az életszakaszban is hangként eleveníti meg az elsajátított ismereteket, másrészt a VAKSÁG metaforája reflektál a valódi megismerés hiányára. A „lemeztelenített elme” (naked mind) ellentmondásos állapotába kerül a főhős: ez a „vízió” olyan „források és műveletek csomagja, amelyet mindig magunknál tarthatunk egy kognitív feladatnál, tekintet nélkül a lokális környezetre” (Clark és Chalmers 1998, 10).

A cselekmény ezen szakaszában a kamasz narrátor iskolatársával, Paskával kerül újra társas viszonyba, és bár ez nem jelenti újabb társulás kialakulását, a két kamasz megtapasztalja a társas tudásátadás és hagyományozódás folyamatait, amely – mint korábban láttuk – visszavezeti az elbeszélőt a korábbi kognitív rutinkhoz, sőt, meg is erősíti azokat. Így egy következő nyaralás során ismét kialakul a szociális társulás, a lokális környezet stimuláló hatása mellett. Ebből mozdítja aztán ki a felnövő fiút édesanyja halála, amely a korábbi társulás másodszori megtagadásához vezet: „szégyelltem magam: amíg mi mesélgettünk, körülöttünk az élet ment a maga igazi örömeivel, igazi fájdalommal” (Makine 2011, 139). Charlotte gyakorlatainak elutasítása ezúttal nem egy másik környezeti erőforrás előnyben részesítésével jár, hanem a kulturális identitás átmeneti elvesztésével („tökéletesen idegennek éreztem magam”, Uo. 138).

Mindez (és az édesapa elvesztése) az orosz világba való kijózanító belépéshez vezet. Az elbeszélő fellázad a nagyszülő alakja és a „képzelt múlt”, a „békés francia világ” ellen (Uo. 142), az újabb társulás lehetőségét pedig kortársai közegében találja meg. Az osztálytársakkal is mesélnek egymásnak, sőt, főhősünk lesz a legjobb mesélő, és kiveszi a részét kortársai szórakozásaiból is. A katonai gyakorlaton aztán új készségeket fedez fel magában, a fegyver használata pedig egy sajátos enaktív tudást nyújt a számára, amely egységben van a társas környezete preferenciáival, és végképp eltávolítja gyermekkori világától: „végre visszatértem az életbe. Megtaláltam értelmét. A szabályozott mozdulatok boldog egyszerűségében élni: lőni, sorban menetelni, alumíniumcsajkából köleskását enni” (Uo. 153). A cselekvések begyakorlása mint új kognitív rutin a kollektív közösségbe való beágyazódásként fogható fel, és ez együtt jár a francia kulturális hagyományok teljes elvetésével, amelyet a narrátor a BETEGSÉGBŐL VALÓ KIGYÓGYULÁS metaforájával jellemez. Látszólag új társult kognitív rendszer alakul tehát ki, azonban felfigyelhetünk arra is, hogy ez a rendszer alacsonyabb intellektuális színvonalú

(„az ő világos gondolkodásuk [...] olyan egyszerű és egyenes volt, mint amilyenek a végrehajtó parancsok”, Uo. 154), hiszen nem igényel aktív kogníciót, a képzelet megelevenítő munkáját és folytonos önreflexiót, csupán a kialakult gyakorlatok enaktív újrajátszását. Izgalmas módon éppen a testbe létesülő mentális folyamatok hiánya árulkodik az elbeszélő számára ezen új kognitív rendszer más minőségéről: „Bámulattal és szorongással állapítottam meg, hogy az ő nyelvüknek nincs szüksége a környezetre – a napfényre, szélre!” (Uo. 157).

Ebből a másodrendű társas-kognitív stációból ismét visszatér az elbeszélő a sztyeppe világába és Charlotte társaságába, azzal a szándékkal, hogy a felnőtté válás hatására végleg leszámol gyermekora illúzióival. Ám a cselekmény újabb fordulata végül visszavezeti őt a korábban kialakult társulásba, immár a természeti környezetbe való szoros beágyazódás révén. Új cselekvéses kapcsolat jön ugyanis létre közöttük: kirándulnak a sztyeppén, együtt fedezik fel a természeti környezetet („A sztyeppe verőfényes egyhangúságában ezernyi támpontot találtunk, útjelzőket, amelyeket örömmel ismertünk fel”, Uo. 183), a természetjárás enaktív gyakorlata és a társas megismerés környezetbe ágyazódása pedig megerősíti a többször szétcsatolódt, megbízhatatlannak vagy éppen elérhetetlennek tekintett társult kognitív rendszert. Ezen a ponton tehát az elbeszélő megismerő folyamatai egyszerre kiterjesztettek (a környezetre és Charlotte-ra), enaktívak és beágyazottak, ami pedig a testi tapasztalatok ismerős, mégis újonnan felfedezett gazdagságával is jár. „Különös örömmel állapítottam meg, hogy nincs éles határ a ruhája virágos szövete meg a nap áttörte árnyék között. Teste körvonalai észrevétlenül beleolvadtak a levegő fényességébe, szeme mint a vízfesték olvadt bele az ég meleg ragyogásába, könnyvet lapozó ujjainak mozdulatai pedig a hosszú fűzfaágak hullámozásába... Szóval ebben az azonosulásban rejlett szépsége titka!” (Uo. 190). A kogníció kiteljesedő 4E folyamatai (Rowlands 2010) teszik felismerhetővé a lokális környezet jelentőségét az identitás kibontakozásában, Charlotte alakja pedig magát a kiterjesztettséget testesíti meg a felnőtt elbeszélő számára. Ebben a közegben értesül a nagyanyja által fiatal korában elszenvedett szexuális abúzusról, amely a családját vér szerinti és mostoha családtagok bonyolult rendszerévé tette, és amelyet Charlotte is csak a természettel való azonosulás segítségével vészelt át. Az elbeszélésbe beágyazódó abúzustörténet tehát egyfajta metareprezentációja a legmagasabb szintű, egyúttal életmentő társulásnak, amely az egyént természeti környezetéhez fűzi, és amelyet a társas tudásátadás erősít meg.

Összegzés

Ebben a szükségképpen rövid elemzésben amellet próbáltam érvelni, hogy a Makine-regény cselekményét sajátosan keretezi újra a természeti és társas környezettel történő kognitív társulások kibontakozásának és szétcsatolódásának dinamikus fo-

lyamata. Az elbeszélő gyermekkorát a francia kultúra felfedezése határozza meg, amelyhez Charlotte alakja jelenti a kiindulópontot, a sztyeppe táj pedig a stimuláló környezetet. A testben létesülő megismerés mellett a megelevenítő elképzelés játszik ebben az életszakaszban fontos szerepet. A kamaszkor kezdetben a francia kultúra szisztematikus tanulmányozásának az időszaka, amely egyfelől a korábbi kognitív rendszerek meggyengülésével jár, másfelől a környezeti források versengésével (a nagyszülő meséinek hagyományozódása és a különböző könyvek mint az elme kiterjesztettségének eszközei közötti feszültséggel) jár. Ugyanakkor az elbeszélő ekkor tapasztalja meg a társas tudásátadás fitnesznövelő hatását is a kulturális reprezentációk esetében. A kamaszkor következő szakasza a szovjet kultúra enaktív megismerése köré szerveződik, ez azonban nem jelent a korábbi kiterjesztettséghez hasonlatos intellektuális élményt, és az ekkor formálódó társulások kevésbé bizonyulnak megbízhatónak. A (fiatal) felnőttkorban aztán az elbeszélő helyreállítja a gyermekkorból hozott társulásokat mind Charlotte, mind a természeti környezet irányában, sőt, a kirándulások és a személyes múltra vonatkozó mesék révén egyesíti az externalizmus különböző gyakorlatait (beágyazott, enaktív és kiterjesztett megismerés), amely végső soron a család és az egyén történetét meghatározó krízisekkel való szembenézést is lehetővé teszi.

Noha a cselekmény minden részletére és fordulatára e tanulmány keretei között nem volt mód kitérni, belátható, hogy a regény a narrátor kognitív fejlődéstörténetének izgalmas metareprezentációját kínálja. A kulturális megismerést olyan komplex és dinamikus folyamatként mutatja be, amely meg van osztva az egyéni elme és a környezet között, illetve azok interakciójából emegál (ld. Shairifan 2008 meghatározását a megosztott és emergens kulturális megismerésről). A társulások alakulástörténete az identitáskonstruálás kognitív közegeként értelmezhető, amelyben a természeti és társas környezetnek sokféle szerepe van. Az externalizmus és a 4E kogníció (poszt-kognitívizmus) elméletei tehát nem csupán az értelmezői eszköztárunkat gazdagítják egy-egy narratív esemény reprezentációja kapcsán, de a narratív kauzalitás új aspektusára is ráirányíthatják a figyelmet, arra, hogy a kognitív rendszerek stabilitása és változása koherenciatényező lehet a modern regényben,⁴ a kognitív narratológiának pedig érdemes a modern regény metareprezentatív potenciáljára is kiterjesztenie vizsgálódásait.

The plot-organizing function of extended cognition in Andreï Makine's *Dreams of My Russian Summers*

The study attempts to answer the question of whether a narratological analysis can be built on the series of acts of cognition unfolding and being represented in a novel. In Andreï Makine's work, cognition becomes a significant factor of causa-

4. És egyébiránt a modern költészetben is, ld. Simon 2023.

lity, and hence the novel can be read as a complex metacognitive representational act. The present analysis relies on the externalist, extended (or, in other words, postcognitivist) theories to model the organisation of the plot. This paradigm of cognition rejects the individualistic and internalist conception of traditional cognitivism, emphasizing the tight interaction of the mind, the body and the environment in cognitive acts. The main conclusion drawn from the analysis is that the narrator represents the process of his own cognitive development, in which the extended, enacted and embedded cognitive acts play a crucial role. Thus, the novel depicts the stages of the coupling of the narrating mind and its environment, rendering it possible to reframe the plot's causal organisation.

Keywords: cognitive narratology, externalism, coupling, metacognition, Makine

Hivatkozások

Clark, Andy & Chalmers, David. „The extended mind”. *Analysis* 58.1 (1998), 7–19.

Duffy, Helena. „Grandmothers and Uncles: The Role and Status of Old People in Lidia Bobrova's Babousya and Andrei Makine's Novels”. *Forum for Modern Language Studies* 47.2 (2011), 157–161.

Forster, Edward Morgan. *Aspects of the Novel*. Harcourt, Brace, 1985 [1927].

Hansen, Julie. „La simultanéité du présent”: Memory, History, and Narrative in Andrei Makine's Novels *Le Testament français* and *Requiem pour l'Est*”. *MLN* 128.4 (2013), 881–899. DOI: 10.1353/mln.2013.0053.

Hutto, Daniel D. & Myin, Erik. „Going radical”. *The Oxford Handbook of 4E Cognition* (2018). Szerk. Albert Newen, Leon de Bruin & Shaun Gallagher, 95–115. DOI: 10.1093/oxfordhb/9780198735410.013.5.

Makine, Andrei. *A francia hagyaték*. Ford. Szoboszlai Margit. Budapest: Ab Ovo Kiadó, 2011.

Manzotti, Ricardo. „Varieties of Externalism and Aesthetics”. Szerk. Ricardo Manzotti. Exeter; Charlottesville: Imprint Academic, 2011, 16–34.

Moses, Omri. „Poetry and the environmentally extended mind”. *New literary history* 49.3 (2018), 309–335. DOI: 10.1353/nlh.2018.0022.

Myin, Erik & Veldeman, Johan. „Externalism, Mind, and Art”. Szerk. Ricardo Manzotti. Exeter; Charlottesville: Imprint Academic, 2011, 51–85.

Newen, Albert, De Bruin, Leon & Gallagher, Shaun, szerk. *The Oxford Handbook of 4E Cognition*. Oxford University Press, 2018. DOI: 10.1093/oxfordhb/9780198735410.001.0001.

Rowlands, Mark J. *The New Science of the Mind: From Extended Mind to Embodied Phenomenology*. MIT Press, 2010. DOI: 10.7551/mitpress/9780262014557.001.0001.

Sharifian, Farzad. „Distributed, emergent cultural cognition, conceptualisation and language”. Szerk. Roslyn M. Frank és tsai. 2. köt. Berlin, New York: de Gruyter, 2008, 109–136. DOI: 10.1515/9783110199116.1.109.

Simon, Gábor. „Az „ezüstös fejszesuhanás”-tól a „tűzfalak magánya”-ig. Táj, kiterjesztett megismerés és elégikus léttapasztalat József Attila költészetében”. *A lírai hang túldaljai – József Attila-olvasatok*. Szerk. Halász Hajnalka & Lőrincz Csongor. Budapest: Prae, 2023, 238–254.

Simon, Gábor. „Pathetic Fallacy as a Cognitive Fossil”. *Tradition and innovation in literature*. Szerk. Hegyi Pál. Budapest: Eötvös Kiadó, 2020, 168–183.

Starr, G. Gabrielle. „Theorizing Imagery, Aesthetics, and Doubly Directed States”. *The Oxford Handbook of Cognitive Literary Studies* (2015). Szerk. Lisa Zunshine, 246–268. DOI: 10.1093/oxfordhb/9780199978069.013.0013.

Szabó, Anna. „Egy újjászületés ára”. *Nagyvilág* 44.9–10 (1995), 852–857.

Talmor, Sascha. „Speak, Memory: Andrei Makine’s *Le testament français*”. *The European Legacy: Toward New Paradigms* 1.7 (1996), 2094–2109. DOI: 10.1080/10848779608579658.

Tsur, Reuven. *Poetic Conventions as Cognitive Fossils*. New York: Oxford University Press, 2017.